

توانمندی‌های بومگردی در روستاهای تاریخی ایران؛ مطالعه موردی روستای چشم در استان خراسان رضوی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۰

کد مقاله: ۸۶۶۱۸

احمد ربانی خواه^۱

چکیده

روستای چشم در استان خراسان رضوی و از توابع شهرستان نوپای داورزن در حوزه سبزوار بزرگ، یکی از کهن‌ترین روستاهای تاریخی ایران است که ضمن برخورداری از روایت‌های تاریخی در تایید هویت و جغرافیای فعلی، بافتاری پیوسته، زنده و قابل بازشناسی و بهره‌وری امروزی از معماری سنتی ایرانی دارد که نمونه‌هایی از آن به ثبت میراث فرهنگی ایران رسیده و نمونه‌های دیگری نیازمند معرفی، ثبت، احیاء و بهره‌وری جامع‌تر است. این روستا با قرار داشتن در حاشیه کویر مرکزی ایران، دارای جاذبه‌های طبیعی و با زنده ماندن حیات روستایی تاریخی خود، دارای جنبه‌های ارزشمندی از مردم‌شناسی خراسان دیروز است. شناخت و معرفی صحیح و کارشناسانه این توانمندی‌های منحصر بفرده، افزون بر اینکه می‌تواند در بسیاری از ماه‌های سال، گردشگران علاقمند به ایران‌شناسی، طبیعت‌گردی و مردم‌شناسی را جذب نماید و به رونق پایدار اقتصاد محلی و منطقه‌ای خراسان یاری‌شایانی نماید، موجب آن خواهد بود تا بخشی مهم از تاریخ فرهنگ و تمدن ایران به در سطحی ملی و حتی جهانی بازشناسی و معرفی شود. این پژوهش می‌کوشد تا مهم‌ترین سرمایه‌های تاریخی، فرهنگی و طبیعی روستای چشم را در راه این هدف با رویکردی تاریخی، مردم‌شناسانه، آماری و توصیفی معرفی نماید.

واژگان کلیدی: روستای چشم، بوم‌گردی، تاریخ، فرهنگ، مردم‌شناسی، طبیعت.

۱. استادیار دانشگاه پیام نور، تهران، ایران Rabbani_kh@pnu.ac.ir

توسعه پایدار در جهان امروز می تواند از مزایای دو عنصر تاریخ و طبیعت و یا تلفیقی از این دو بهره مندی وافر داشته باشد، زیرا این دو عنصر می توانند زمینه جذب گردشگران و سرمایه های ناشی از حضور آنان را فراهم سازد. از سوی دیگر و در جنبه ای شاید حتی زیربنایی تر، شناخت بهتر داشته های تاریخی - فرهنگی هر منطقه، سرمایه های فرهنگی لازم از هویت محلی و به تبع، هویت ملی را فراهم می سازد که خود در جهان امروز از مؤلفه ها مهم اقتدار هر ملتی در شمار است. در این راستا، ایران با تاریخی درخشان، از اجزای بسیار غنی و متنوع تواریخ محلی و مردم شناسانه برخوردار است که تمامی ضمن داشتن شناسنامه های هویتی مستقل، در فرهنگی ملی ایرانی جذب بوده و کارکردهای طراوت سازی را در پویایی این فرهنگ بازی می کنند.

خراسان بزرگ و تاریخی، یکی از کلان فرهنگی های مهم ایرانی است که خود از اجزای مختلف و ارزشمندی در درون تشکیل شده است. این شاکله داخلی در شکل جغرافیای و کالبدی خویش، در روستاها و معماری تاریخی این ناحیه قابل بازشناسی است. شناخت دقیق این عناصر چه در ابعاد کالبدی مانند جلوه های معماری و چه در ابعاد صرفاً فرهنگی مانند جلوه های مردم شناسانه و ادب عامه، همگی به این موضوع یاری می رساند تا فرهنگ دوستان و گردشگران این حوزه علاقمند به حضور در کالبدهای جغرافیایی این زیست بومهای فرهنگی باشند. روستای چشم از عین برخورداری از حیات روستایی و خلوت فارغ از حیات شهری، مجموعه پیوسته ای از بافتار تاریخی است که آثار معماری کلان و یا بافتاری عمومی خانه ها و باغهای آن می توانند جذب کننده مناسبی از انگیزه های ایران گردی فرهنگی باشند، به شرط ایجاد زیرساخت های مناسب گردشگری و حمایتها و سیاستگرایی که لازمه خود آنان نیز شناخت دقیق تاریخی و معارفی صحیح میراث تاریخی این روستا خواهد بود. در این پژوهش به معرفی مهم ترین جنبه های معماری و آثار باستانی این روستا مشغول خواهیم بود و ضمن آن نگاهی اجمالی به برخی روایات تاریخی، جنبه های طبیعی و امکانات گردشگری این روستا نیز خواهیم داشت.

۲- هویت تاریخی

چشم یا چشم که در زبان و منابع عربی معمولاً چشم ضبط شده، امروزه روستایی از توابع دهستان کاه، بخش باشتین، شهرستان داورزن و جزئی از استان خراسان رضوی است. این روستا در دشتی مسطح و هموار، در ۶۵ کیلومتری جنوب غربی سبزوار، ۴۳ کیلومتری جنوب داورزن و در محدوده جاده باستانی ابریشم واقع شده است. طول جغرافیایی ۵۷/۲ و عرض جغرافیایی ۳۶/۱۰ موقعیت مکانی این روستا را مشخص می سازد. ظاهراً تلفظ صحیح این نام همان چشم باشد که از واژه باستانی تیشن^۱ برگرفته شده و بعدها چشم را نیز برای آن به کار برده اند.^۲

ذکر نام این روستا در برخی از مهم ترین منابع تاریخی و جغرافیای تاریخی جهان اسلام، به خوبی نشان از رونق این روستا در قرون گذشته دارد. از این نمونه ها می توان به تاریخ بیهقی اثر نامدار ابوالحسن علی بن زید بیهقی معروف به ابن فندق، مورخ مشهور قرن ششم، نام برد که چشم (چشم) را مرکز ربع کاه (منزل = دهستان یا بخش امروزی) نهمین ربع از ارباع دوازده گانه بیهقی ذکر می کند.^۳ اشارات مورخان به نام ها و جای های جغرافیای این ناحیه، نشان از آن دارد که در آن دوران ها، رونق یکجانشینی، آبیاری و تمدنی مطلوبی در این نواحی برقرار بوده است. دهستان «کاه» که امروزه نیز نام خویش را در این ناحیه حفظ کرده است، نامی مشهور در این ناحیه بوده است، چنانکه ابن فندق کاه را دهستانی از یحیی آباد منزل - که خرابه های آن در جنوب کوه های مغیسه است - تا بادغوس (منطقه ای کهن در غرب روستای چشم پس از چوبین با فاصله ای کمتر از ده کیلومتر) امروزی می داند. به نظر می رسد که این نام برگرفته از واژه «کاه» باشد که خود مختصر نام زردی گاه است که نام قناتی پر آب بوده از شمال چشم تا چوبین (روستایی در غرب چشم). پر آبی این قنات ظاهراً چندان بوده که مردمان امروزی روستای چشم گویند برای تغییر مسیر آب این قنات از درهای بزرگ استفاده می شده است. نام این قنات و شهر همنام آن حتی در تاریخ بیهقی ذکر شده است که وی گوید: «در قدیم [زردی گاه] شهری بوده و از سال ۳۲۴ هجری کاریز آن به تمام جاری بوده است.»^۴ نام فاریاب دیگر نام جغرافیایی مهم این ناحیه است که از جمله در باب آن نیز بیهقی گوید: «از این دیه در سبزوار به

۱. لغت شناسان و فرهنگ نامه نویسان به این ارتباط معنایی اشاره داشته اند. برای نمونه در فرهنگ فارسی عمید از گیاهی به نام چشمیزک (č(a)šmizak) و همنشین های آن (چشمیزج، تشمیزک، تشمیزج) یاد می کند که دانه ای سیاه و براق بوده که برای معالجه چشم درد به کار می رفته است. در ادامه از واژگان همین خانواده به چشم؛ چشم؛ چشمخام؛ تشن و ... اشاره می کند. (فرهنگ فارسی عمید ذیل واژه چشمیزک) و ذیل عنوان این واژگان نیز به چشمیزک ارجاع می دهد. شبیه همین نگاه زبان شناسانه را می توان در لغت نامه دهخدا، معین، فرهنگ آندراج و ناظم الاطباء هم دید. گفتنی است این گیاه اکنون با نام محلی «چشموک» در حومه چشم می روید و بیشتر برای علوفه دام استفاده می شود.

۲. تاریخ بیهقی، ص ۳۳۱.

۳. همان، ص ۳۸.

۴. همان، ص ۳۸.

جز کاریزی نمانده و کاریز فاریاب اکنون معتبرترین کاریز چشم است.^۱ حتی تا به امروز نیز قناتی به نام فاریاب در چشم جاری است که احتمالاً با همان قنات فاریاب تطبیق کند. بیهقی^۲ از چشم به عنوان قصبه یاد می‌کند که نشان از وسعت و اهمیت شهرنشینی آن در آن دوران دارد که نه دیه یا روستا، بلکه مرکزی برای شماری از روستاهای اطراف بوده است. ابن فندق^۳ با ذکر برگزاری خطبه و نماز جمعه در چشم که موضوعی مختص مراکز مهم شهری بوده است، بر این امر تأیید دیگری می‌نهد. اهمیت منطقه ای چشم در عصر غزنوی موجب شد تا غزنویان در سال ۳۴۴ هجری، کرسی یعنی مرکز تشکیلاتی این ناحیه را از خسروجرد به چشم انتقال دادند.

افزون بر این، با مرگ ابوالفضل زیاد (۳۹۱ هجری)، آخرین والی سامانی بر بیهق که در سال‌های آغازین حکومت غزنویان هم‌چنان این مقام را در دست داشت، خواجه ابوالحسن چشمی به جانشینی او برگزیده می‌شود و پس از او، بزرگان چشم یکی پس از دیگری تا یکچند بر مسند قدرت بیهق تکیه داشتند. از اهالی و خاندانهای دیوانسالار چشم، افزون بر ابوالحسن چشمی، کسانی مانند محمد بن یحیی چشمی نیز تا دوران اولیه سلطنت سلاجقه در نظام دیوانساری این نواحی صاحب اقتدار بودند.^۴ افزون بر منابع تاریخی، یاقوت حموی، جغرافی‌نگار مشهور سده هفتم نیز از چشم با عنوان یکی از «دیه‌های بیهق، از ولایات نیشابور در خراسان» نام برده است.^۵ طی قرون اولیه و میانی اسلام، چشم به مانند بسیاری از دیگر آبادی‌های بیهق ناحیه ای شیعه‌مذهب بود. وجود بقعه امامزاده سید ناصر، از نوادگان امام سجاد، حاکم چشمی، مفسر و متکلم و فقیه زیدی مذهب قرن پنجم و خواجه شمس الدین علی چشمی، از امرای نهضت شیعی سرداران، از یادگارها و نشانه‌ها دل‌بستگی چشمیان به تشیع و خاندان اهل بیت علیهم السلام است.

۳- آثار تاریخی

به رغم ورود جامعه ایرانی به دنیای مدرن در دهه‌های اخیر، خوشبختانه چشم هنوز بخش مهمی از بافت قدیمی و معماری سنتی خود را حفظ نموده است. شاید یکی از مهم‌ترین جلوه‌ها و جنبه‌های اهمیت معماری تاریخی چشم این موضوع باشد که این روستا، بخش اصلی و مرکزی از معماری سنتی خود را به صورت یکپارچه و بدون تخریب در اثر ورود کوچه‌سازی‌ها و خیابان‌کشی‌های معاصر حفظ کرده است. خانه‌ها، باغ‌ها، کوچه‌ها و به‌طور کلی، کالبد عمومی این روستا، پیوندی زنده و بی‌واسطه است با تاریخ فرهنگی ایران طی قرون متمادی گذشته و این موضوع حتی می‌تواند فضای عمومی چشم را به نامزدی برای ثبت به عنوان یکی از آثار ملی ایران تبدیل سازد. افزون بر این کالبد عمومی، برخی از بناهای ویژه چشم را می‌توان چنین فهرست نمود: مسجد جامع مربوط به دوره صفوی، بنای خشتی دوره سرداران یا بقعه امامزاده سید ناصر، حمام قدیمی روستا (که هر سه به ثبت آثار ملی رسیده است)، قلعه قدیمی و خندق، تپه باستانی فاریاب و کلروون در شمال روستا با آثار کشف شده متناوب از ادوار هخامنشی، سلوکی، پارتی و ساسانی که نشان از استمرار یکجانشینی در این ناحیه طی تمامی این ادوار دارد و سرای فاریابی. در بافت قدیمی روستا نیز اماکنی مانند سرکیچه، سولاخ (سوراخ) کینه‌ی کیچه (آخر کوچه)، کوچه لاله‌ها، قلعه‌ی قدیمی و خندق دارای اهمیت ویژه ای هستند. بافتار اصلی کوچه‌های قدیمی، بسیار تنگ و باریک است، ظاهراً از آن روی تا در مواجهه با مهاجمان، توانایی دفاع مطلوبی از خود نشان دهند. باری، برخی از مهم‌ترین آثار تاریخی چشم را می‌توان بدین ترتیب شرح کرد:

۳-۱- جامع چشم

جامع روستای چشم که درگذشته در مرکز آن قرار داشته و امروز به دلیل توسعه‌ی روستا در جنوب غربی آن قرار گرفته، یکی از چند مسجد تک ایوانی عصر صفویه است که به عنوان دومین اثر ملی روستا در تاریخ ۱۶ فروردین ۱۳۷۷ با شماره‌ی ثبت ۱۹۸۶ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. تنها ایوان این مسجد جنوبی است که محرابی در آن قرار دارد. سقف قدیمی این ایوان فروریخته و در دو سوی شرق و غرب ایوان شبستان‌های چهار غرفه‌ای (روی هم رفته ۸ غرفه) قرار گرفته است. این مسجد دارای دو درب ورودی، یکی از شرق و دیگری از شمال غرب و حیاطی مربع شکل به اضلاع ۳۵ متر است. دیوارهای جانبی حیاط را غرفه‌های تزئینی با طاق‌نماهای آجری پوشانده است. هر شبستان این مسجد دارای دو ستون آجری به ابعاد ۱×۱ متر و ایوان اصلی به ابعاد ۹/۵×۷/۲۰ متر است. قرینه‌سازی در احداث شبستان‌ها کاملاً رعایت شده است. امروزه شبستان غربی به علت الحاق سالن بزرگ در امتداد شبستان و محوطه، محل برگزاری نماز جماعت و سایر مراسم مذهبی است.

مسجد جامع چشم از لحاظ اسلوب معماری و طرح پلان مستطیلی و جزئیات قوس‌های شبستان‌ها گویای فرم معماری عصر صفوی است و شباهت بسیار زیادی با مسجد پائین قلعه مزینان، از آثار دوره صفوی، دارد. البته قوس‌های شبستان‌های جامع چشم

۱. همان، ص ۳۴۱.

۲. همان، ص ۳۸، ۷۸، ۹۳، ۱۱۶، ۱۶۳، ۱۷۵.

۳. همان، ص ۲۲۷.

۴. همان، ص ۹۰، ۹۱، ۹۲.

۵. معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۴۱.

۶. فرهنگ اماکن و جغرافیای تاریخی بیهق (سبزوار)، ص ۷۷ و ۷۸.

بازتر و گسترده‌تر از مسجد پائین قلعه مزینان است. گذشته از مختصات معماری، شاهد دیگری که ساخت این بنا را به دوره صفوی می‌رساند، کتیبه آن است. بر دیواره محراب کوچک شبستان غربی کتیبه‌ای با خط زیبای نسخ بر زمینه گچ نگاشته شده که مشتمل بر هشت بیت شعر در قالب قطعه و یک جمله به عربی است. این ابیات تاریخ احداث بنا و تکمیل آن، بانی ساختمان و تکمیل کننده آن را معلوم می‌نماید. بانی این جامع، شخصی به نام حاجی ملک بوده که توفیق بنای اولیه آن را پیدا کرده و فردی به نام حسین در اتمام بنا سعی وافیه نموده است. متن کتیبه چنین است:

به دور سلیمان صاحبقران	شهنشاه دین‌پرور پارسا
سلیمان شکوهی که در عهد او	بود پایه دین ملت به پا
ز حق یافت توفیق حاجی ملک	بنا مسجدی کرد بهر دعا
بنا کرد و بعد از وی اتمام یافت	رود پیش پیشش صواب از قفا
نخستین خلف بود او را حسین	که کردی در اتمام آن سعی‌ها
ندا داد ثاقب بگفتا بیا	بیین کعبه را در چشم باصفا
چه مسجد که در جان رکن جهان	ندیده چنین معبدی کس به جا
خرد سال تاریخ اتمام آن	طلب کرد از فکر کلک قضا

کتابه الائمه المترصد للموت ملک محمد فی ۱۱ شهر ذی الحجه الحرام. حاضر الوقت بتاریخ (عبارت ناخوانا)

هرچند تاریخ کتابت این کتیبه ناخواناست اما بر اساس ماده تاریخ ذکر شده در بیت پایانی یعنی «کلک قضا»، به حساب حروف ابجد، تکمیل بنا سال ۹۷۱ هجری قمری و مصادف با سلطنت شاه طهماسب صفوی است. اساس و بنیان این مسجد همچنان دست‌نخورده باقی مانده است. از دهه شصت به همت اهالی روستا ابتدا سقف فروریخته تنها ایوان آن با ظرافتی بسیار ستودنی و در همخوانی غیر قابل بازشناسی از اصل بنا و به دست یکی از معماران سنتی روستا بازسازی شد. سپس حیاط مسجد مرمت شد و در سالیان اخیر به علت جمعیت زیاد روستا و حضور پررنگ اهالی در مناسبات مختلف مذهبی، سالی در امتداد شبستان غربی تا انتهای سمت غربی حیاط بنا گردیده است.

۳-۲- بقعه متبرکه سید ناصر معروف به «گلمیتو»

آرامگاه سید ناصر بن محمد در حاشیه جنوبی روستای چشم واقع است. اهالی روستا این بقعه‌ی متبرکه را در گویش محلی خود «گلمیتو» (گلم به تو = گلم در داخل) می‌نامند. این آرامگاه متعلق به «ناصر بن محمد بن احمد بن حسین علوی حسینی» است. این بنا به عنوان اولین اثر ملی روستا در تاریخ دوم اسفند سال ۱۳۷۶ با شماره‌ی ثبت ۱۹۶۳ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

تاکنون تحقیقی ویژه‌ای در خصوص شخص سید ناصر بن محمد صورت نگرفته است، اما با توجه به تمرکز علویان در نواحی بیهقی، اصالت خاندان علوی وی قابل تردید نیست. از زمان حیات و ممات وی نیز اطلاعی دقیقی تا کنون به دست نیامده است، اما می‌دانیم که وفات وی قبل از قرن ششم زنده بوده است؛ زیرا ابن فندق در تاریخ بیهقی ضمن شرح احوال ساداتی که در بیهقی مدفون اند، از سید ناصر یاد می‌کند و می‌آورد: «بر قصبه چشم بر جانب قبله، مشهد الناصر بن محمد بن احمد بن الحسین العلوی الحسینی الاصفری است.»^۱

از این سخن برمی‌آید که در زمان حیات بیهقی (یعنی بین سال‌های ۴۹۳ تا ۵۶۵) سید ناصر در چشم مدفون بوده است، اما بعید به نظر می‌رسد، بنای آرامگاه متعلق به قرن ششم یا پیش از آن باشد. بنای این امامزاده از لحاظ فرم بیرونی گنبد و برخی اجزای دیگر، شبیه مصلاهی سبزوار، از آثار قرن هشتم و عصر سرداران، است. از آنجا که در عصر سرداری قصبه چشم اهمیت زیادی داشته و یکی از قدرتمندترین امرای سرداری به نام خواجه شمس‌تاج‌الدین علی چشمی از این روستا برخاسته و با توجه به ماهیت شیعی این سلسله، بعید نیست اگر بنای مشهد ناصر علوی در ایام سردرای برآمده باشد. فرم بنا نیز تعلق آن به عصر ایلخانی و سده هشتم را دور از ذهن نمی‌سازد.

در محوطه جنوبی بنا یعنی حیاطی که جنبه آرامگاه عمومی داشته و امروزه نیز مشرف به فضای مصفایی از مزارع هموار اهالی است، کتیبه سنگ مزاری به تاریخ ۸۱۳ ه.ق. و متعلق به آرامگاه شخصی به نام درویش حسین است که ممکن است از خدام اولیه این بقعه بوده است. دو بیتی روی این سنگ چنین می‌گوید:

درویش حسین که‌تر از روی کمال	در هشتصد و سیزده مانند رجال
از دینی دون رخت به فردوس کشید	یکشنبه و بیست و پنج ذوالحجه ز سال

۱. تاریخ بیهقی، ص ۳۸۵.

بنای رفیع مشهد الناصر العلوی در گذشته دارای ایوان‌های الحاقی شرقی و غربی و اتاق‌هایی برای استراحت و اقامت خادمان و زوار بوده که تا حوالی چند دهه پیش بر جای بودند و سپس به علت عدم استحکام خشت‌های به کار رفته، کلیه اجزای آن فروریخته است. امروزه تنها قسمت اصلی بنای مقبره سالم مانده است. اضلاع داخلی بنا، به صورت طاق‌نماهای طولی بالا رفته و در رأس طاق‌نماها مقرنس‌کاری آجری وجود دارد. یک حاشیه آجری در ابتدای شروع گنبد به عرض ۴۰ سانتی‌متر موجود است که دور تا دور بنا را دربرمی‌گیرد. پس از آن رج‌های گنبد مرتفع چیده شده است. گنبد بنا در حدود ۱۸ متر ارتفاع دارد و بلندترین گنبد در شهرستان سبزوار و یکی از بلندترین گنبدها در ایران است. آجرکاری گنبد از داخل دارای نمای چشم‌نوازی است و در آن آجرها را با رج‌های جناقی و با مهارت و استادی تمام چیده‌اند.

نمای بیرونی بنا در گذشته به این صورت بوده است که کاربندی پایین بنا یک هشت ضلعی منظم گلی و خشتی با طاق‌نماهایی که بر روی آن کاربندی زیر گنبد قرار داشته که یک هشت ضلعی منظم آجری بوده و در هر ضلع نورگیرهایی تعبیه شده و روی این هشت ضلعی حاشیه آجری قرار داشت. گنبد این بنا از نوع گنبدهای دوپوشی و در نوع خود در بافتهای روستایی ایران، بنایی قابل توجه است. در آن آجرها را با رج‌های جناقی و با مهارت و استادی تمام چیده‌اند.

از دهه هفتاد شمسی به بعد که بازسازی این امامزاده به همت اهالی روستا و پشتیبانی اداره میراث فرهنگی شهرستان سبزوار آغاز شده و تا کنون ادامه یافته است؛ در این مرمت ها، سنگی بر روی دیوار سمت شرق درب جنوبی نصب کرده و ضریح آهنی بر روی مقبره قرار داده‌اند. همچنین بدنه بیرونی ساختمان را با کمی تغییر در اضلاع بنا آجری کرده‌اند. کاربندی پایین بنا یک هشت ضلعی آجری با طاق‌نماهای تزئینی است که اضلاع شرق و غرب و شمال جنوب هم‌اندازه و دارای سه طاق‌نما و اضلاع بین جهت‌های اصلی نیز با هم به یک اندازه و دارای یک طاق‌نما است. سپس بر روی آن، کاربندی زیر گنبد قرار دارد که یک هشت ضلعی منظم و بازسازی شده است سپس بر روی آن، گنبد قرار گرفته است. در بازسازی‌های اخیر هیچ تغییری در گنبد صورت نگرفته است. نمای داخلی بنا نیز در این بازسازی‌ها هیچ تغییری نیافته و به صورت قدیم باقی مانده و فضایی بی نظیر از معنویت و آرامش را برای هر بیننده ایجاد می‌کند. در آخرین مرمت ها، دیوارهای داخل آرامگاه را گچ‌کاری نموده‌اند، اما مقرنس‌ها و گوشواره‌ها و به حال خود باقی است. از زیبایی‌های معماری این میراث گراند می‌توان به ارتفاع بلند بنا، هشت ضلعی منظم، مقرنس‌کاری‌ها و گنبد دوپوشی با رج‌های جناقی اشاره نمود. از مصالای قصبه‌ی باستانی چشم که در کنار این بقعه‌ی متبرکه قرار داشته است و امروزه به کلی از بین رفته است، کتیبه‌ی بسیار نفیسی باقی مانده که متعلق به قرن هشتم است. در حاشیه این کتیبه آیه‌ی شریفه ۱۸ سوره توبه^۱ نقش بسته و در وسط آن تاریخ ۷۱۱ هـ.ق. نگاشته شده است.

۳-۳- کلروون یا شهر دقیانوس

این آبادی کهن در شمال شرقی چشم و در تاغزارها قرار گرفته است و حدود سه کیلومتر با چشم فاصله دارد. در کاوشهای باستانی از این منطقه باستانی سفال‌های مربوط به دوران اسلامی، ساسانی و پارتی به دست آمده است. آن چه از این شهر کهن باقی مانده دیواره برجی است که به دروازه کلروون شهرت دارد. این اثر به عنوان چهارمین اثر ملی روستای چشم در تاریخ ۱۳۸۴/۱۲/۱۶ با شماره‌ی ثبت ۱۴۳۶۸ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

۳-۴- تپه باستانی فاریاب

فاریاب یا پارباب در فارسی به زمینی می‌گویند که با آب قنات و رود آبیاری می‌شود و دیم نیست. ده فاریاب که اکنون فقط تپه‌ی باستانی آن در شمال روستای چشم و در سمت شرق مظهر قناتی به همین نام وجود دارد، در قدیم ناحیه مسکونی آباد بوده است و چنانکه اشاره داشتیم، منابع کهن به آن اشاره داشته‌اند. در کاوشهای باستانی از این ناحیه سفال‌های مربوط به دوران اسلامی، ساسانی و پارتی به دست آمده است. فاریاب و کلروون دو منطقه‌ی باستانی به هم پیوسته در شمال چشم است که کاوش‌های باستانی بیشتری می‌طلبد تا جامعه امروزی بیشتر با پیشینه‌ی تمدنی و فرهنگی این ناحیه آشنا شود.

قنات فاریاب که از این آبادی دیرینه برجای مانده و نام این ناحیه کهن را همچنان زنده داشته است، امروزه یکی از دو قنات روستای چشم به شمار می‌رود که اهمیت بسیار زیادی در اشتغال اهالی روستا دارد. این قنات از دامنه‌ی کوه‌های شمالی منطقه داورزن به سینه کویر سرازیر می‌شود و از شمالی‌ترین نقطه روستا، از باغ‌های انگوری فاریاب سربرمی‌دارد و پس از گذر از پیچ و خم‌های تاکستان‌ها و کوچه باغ‌ها و سیراب کردن بیش از ۲۰۰ باغ انگور به مزارع کشاورزی فرود می‌آید تا در کشت انواع غلات و محصولات کشاورزان را یاری رساند.

۱. (إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ).

۳-۵- تپه و آرامگاه خواجه حسین

این تپه در شمال چشام، در املاک زردی‌گاه و در فاصله یک کیلومتری از روستا قرار دارد. پژوهش‌های باستان‌شناسی پیشینه این اثر را بین سده‌های هشتم تا یازدهم هجری برآورد می‌کند. این اثر به عنوان سومین اثر ملی روستا در تاریخ ۱۳۸۴/۱۲/۱۶ با شماره‌ی ثبت ۱۴۳۴۸ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. بر اساس روایات شفاهی اهالی چشام، خواجه حسین مردی عالم، بانفوذ، از بزرگان محلی و ظاهراً امام جماعت چشام بوده است.

۳-۶- سرای فاریابی

این سرا با محوطه‌ای بسیار وسیع و سرسبز بین مسجد جامع و امامزاده سیدناصر واقع شده است. اسلوب معماری آن مناسب با آب و هوای کویری روستا و متعلق به رئیس قدیم چشم، مرحوم میرزا اسماعیل فاریابی است. این بنا حدود ۱۵۰ سال قدمت دارد. بنای اصلی و قدیمی آن که هم‌اکنون نیز مسکونی است، شامل یک ایوان با گنبد مرتفع است که در چهار گوشه‌ی آن چهار اتاق قرار دارد. اتاق سمت شرق دارای بادگیر و سردابه است که مخصوص فصل تابستان و گرما بوده است. در سردابه چاه آبی وجود داشته که باد با گذر از بادگیر به نم چاه برخورد می‌کرده و خنک و مرطوب می‌شده و هوای اتاق‌ها را خنک و معتدل می‌نموده است. در اتاق‌ها و ایوان سکوهایی برای نشستن بزرگان وجود داشته که برخی از این سکوها امروزه برداشته شده است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این بنا برپا بودن تنها بادگیر سالم شهرستان سبزوار در این امارت است که حتی امروزه نیز قابل استفاده است. نمونه‌هایی دیگری از بادگیرهای تخریب شده قابل مرمت در برخی منازل دیگر روستا همچنان برجاست، اما اهمیت و ارتفاع و سلامت بادگیر فاریابی را ندارند.

۳-۷- یخدان

در روزگاران گذشته که هنوز نعمت برق و یخچال امروزی نبود، آب قنات فاریاب را در اواخر پاییز به داخل این یخدان هدایت می‌کردند تا در زمستان یخ بزند. یخی که به وجود می‌آمد، در تابستان کاربرد فراوان داشت و حتی برای درمان بیماران و رفع گرمادگی اهالی به کار برده می‌شد.

۳-۸- قلعه‌ی کهنه

این قلعه که به «ته خندق» (خندق همان خندق در گویش محلی است) نیز مشهور است، در گذشته بیشتر به عنوان دژ نظامی استفاده می‌شده است. همه‌ی اهالی یک اتاق در آن داشته‌اند. این دژ دارای راه‌های زیرزمینی بوده که هنگام تاخت و تاز غارتگران مردم بدان جا پناه می‌برده و خندق اطراف آن را از آب قنات چشام پر می‌کردند تا در برابر دشمنان ایستایی بیشتری داشته باشد. این دژ چهار برج در چهار جهت اصلی داشته است که اکنون تنها قسمتی از برج شرقی به جا مانده است.

۳-۹- دیگر بناها و آثار

مزار بی‌بی، آرامگاه آقا میرزا بابا، آرامگاه فاریابی، خواجه خضر، حمام قدیمی، حمام فاریابی، خانه‌های قدیمی چون خانه‌ی هاشمی و ... از دیگر آثار تاریخی و جاذبه‌های گردشگری چشام در کنار چشم انداز کلی و کوچه‌ها و باغهای این روستا است. افزون بر این، جاذبه‌های طبیعی چشام همچون کاریزهای چشام و فاریاب، باغ‌های انگوری، دشتها و مزارع سرسبز به ویژه در فصل بهار، پوشش‌های گیاهی متنوع و گونه‌های مختلف جانوری، گله‌های گوسفند و شتر، تاغ‌زارها و ... از دیگر مناظری است که چشم هر گردشگر و دل هر میهمانی را به خود جلب می‌کند. دیگر جنبه مهم طبیعی برای چشام قرار داشتن در دهانه ورودی به کویر مرکزی ایران و کال شور و نمک آن است. هوای مطبوع شبه‌ای کویر و آسمان زیبای آن همان آسمانی است که با تأثیر در قریحه مرحوم دکتر علی شریعتی زمینه پیدایش اثر جهانی او، «کویر» را فراهم ساخت و در بخشهایی از آن می‌خوانیم: «کویر! کویر نه تنها نیستان من و ماست که نیستان ملت ماست و روح و اندیشه و مذهب و عرفان و ادب و بینش و زندگی و سرشت و سرگذشت و سرنوشت ما همه است. کویر! این تاریخی که در صورت جغرافیا ظاهر شده است.»^۱ کویر نوردی، کویر گردی و تجربه مطالعه حرفه‌ای و نیمه حرفه‌ای آسمان کویر در شب، تمامی تجربیاتی است که می‌توان در چشام به آن دست یافت.

جدای از جاذبه‌های گردشگری و طبیعی، چشام دارای میراث مردم شناسانه ماندگاری است که لازم شناخت و مطالعه بیشتر است. آداب و رسوم، آیینهای عروسی و عزا و محرم و نوروز و چله و سره (سده)، قصه‌ها و داستانهای شفاهی نظیر چهل دزد، افسانه‌ها و تاریخ‌ها، بازیها و سرگرمی‌هایی که خود حکایت از اساطیر کهن شفاهی و فولکلور غنی این ناحیه دارد. آیین باران‌خواهی یا چولی چغل، اسب چوبی یا گردونه‌ی مهر و چوب بازی که هر دو بعدها با خیزش سربداران نیز معنای دیگری یافتند، همگی اجزاء مهم میراث غیر ملموس ایرانی است که می‌تواند هویت ملی ایرانی امروز و عرصه‌های فرهنگی جهان را تحت تأثیر خود قرار دهد. تنها در بخش آیین‌های محرم چشام، اجزاء فراوانی مانند علم‌بندان، علم‌برداری و اشعار آن، نخل بندی و نخل‌برداری، سنگ

۱. کویر، ص ۱۸.

زنی، حسن حسین و ... به چشم می خورد که حتی برخی از آنها از ستنهای کهن ایران باستان و آئین های سیاوشی نشأت گرفته است.

۴- بستری برای بوم گردی

چنانچه ملاحظه شد، عناصر حیاتی برای احیای بوم گردی درخشان چشم یعنی بافتار معماری سنتی، خانه های بالقوه تبدیل به منازل قابل استفاده برای بوم گردان، میراث جذاب تاریخی و جلوه های بکر طبیعی همگی شرایط ارزشمندی برای این منظور در چشم فراهم آورده است. افزون بر این شرایط، فرهنگی غنی اهالی محلی که ریشه در گذشته های درخشان سنت شهرنشینی این سرزمین دارد، همراه با خصوصیات اخلاقی برجسته، مهمان نوازی، درک عمیق از اهمیت احیای و بازشناساندن میراث فرهنگی و سرمایه آفرینی موطن خویش در میان ایشان، چشم را به محلی مناسب برای توسعه بوم گردی در خراسان تبدیل ساخته است.

افزون بر این، راههای مواصلاتی مناسب از سبزوار و داورزن به چشم که یکی از مسیر تاریخی باشتین و بر کرانه جاده تاریخی ابریشم می گذرد و دیگری از تاغزارهای زیبای دل کویر از اتوبان تهران- مشهد منشعب می شود و فاصله کمتر از یک ساعت تا فرودگاه سبزوار که اکثر روزهای هفته دارای یک یا دو سری از پروازهای رفت و برگشت به تهران است و همچنین فاصله ۷۵ دقیقه ای تا ایستگاه راه آهن خوشاب زمینه مناسبی برای ورود گردشگر و استفاده از شبهای زیبای کویر و شتر سواری بر کرانه کال شور سبزوار و استحصال نمک منحصر به فرد طبیعی در ایام تابستان را فراهم آورده است. بازی های بومی محلی و غذاهای خوشمزه روستا که همه با محصولات کشاورزی روستا و فرآورده های دامی تهیه می شود و گویش زیبای فارسی سره اهالی روستا با واژگان دست نخورده که به فارسی دری بسیار نزدیک و سازوار است، خاطره ماندگاری را در ذهن گردشگران ماندگار خواهد کرد.

استقرار مرکز بهداشت و تجهیزات پزشکی مناسب، تامین امنیت همه جانبه روستا و گردشگران از سوی نیروی انتظامی مستقر در منطقه و امکانات مناسب جهت اقامت در خانه های سنتی و قدیمی روستا همراه با شیوه های سنتی و البته در سایه تمامی امکانات و تجهیزات مدرن، از دیگر تواتمندیهای چشم در این زمینه به شمار می آید. گفتنی است که بر اساس سرشماری سال ۱۳۸۵ شمسی، جمعیت چشم حدود ۲۰۰۰ نفر بوده است. هم اکنون این روستا جمعیتی حدود ۲۵۰۰ نفر را در خود جای داده است. جمعیت دانش آموزی، دانشجویی و اقشار فرهنگی و متخصص در زمینه های مختلف علمی و مدیران دولتی برآمده از این روستا نیز در مقایسه با روستاهای بخش و مناطق هم جوار قابل توجه و سرآمد است. استعدادهای طبیعی، تاریخی و فرهنگی کهن دیار چشم سبب شده از چندی قبل زمینه های مناسب و بسترهای مطلوبی برای بوم گردی فراهم آید و اقداماتی در راستای نهادینه سازی گردشگری و توسعه و آبادانی روستای چشم بر مبنای ظرفیت های بوم گردی و گردشگری فراهم آید که به اهم موارد آن اشاره می شود:

۱. برگزاری مسابقات کشتی باجوچه شهرستان داورزن در گود کشتی چشم از سال ۱۳۹۴ و حضور گسترده پهلوانان و قهرمانان استانی و کشوری در تنها رویداد ورزشی فرا استانی شهرستان داورزن که همه ساله در ۱۲ فروردین برگزار و از شبکه استانی سیما پخش می شود.
۲. برگزاری نخستین تور کویرنوردی با حضور مرحوم پروفیسور پرویز کردوانی در آبان ماه ۱۳۹۳ و بررسی توانمنداها و ظرفیتهای مغفول گردشگری کویر
۳. تشکیل ستاد توسعه آبادانی و گردشگری چشم با حضور مستمر و فعال فرهیختگان، دانش آموختگان و فعالان علمی و فرهنگی؛ برگزاری جلسات منظم ماهانه و مناسب های خاص برای جهت بخشی و برنامه ریزی امور گردشگری و برجسته سازی فعالیت های بوم گردی چشم در سطح شهرستان و استان از فروردین ۱۳۹۶.
۴. تنظیم قوانین و مقرراتی از سوی ستاد توسعه آبادانی و گردشگری با همکاری دهیاری و شورای اسلامی روستا در جلوگیری از ساخت و سازهای نامتناسب با بافت سنتی روستا.
۵. برگزاری تور بوم گردی یک روزه چشم و بازدید از اماکن تاریخی و بافت سنتی روستا و کال نمک با حضور اساتید و اعضای هیئت علمی دانشکده معماری و شهرسازی و گروه مرمت و باستان شناسی دانشگاه حکیم سبزواری در شهریور ۱۳۹۶
۶. تعریف طرح های تحقیقاتی برای مرمت و بازسازی ها بافتهای سنتی با همکاری دانشکده معماری دانشگاه حکیم سبزواری و برگزاری درس کارگاه مرمت آثار تاریخی دانشجویان آن دانشگاه در نیم سال نخست تحصیلی سال ۹۷-۹۶ در قالب ۱۵ جلسه در چشم

۱. برای مشاهده گزارش مصور تمامی این موارد در سایت بوم گردی و اطلاع رسانی روستای چشم به آدرس مراجعه کنید:
<http://cheshamnews.ir/?cat=48>

۷. برگزاری جلسات مستمر با ساکنان روستا درباره اهمیت و ضرورت توسعه بومگردی و توجه مردم جهت گرایش به این موضوع
۸. معرفی چند باب منزل مسکونی سنتی جهت اخذ مجوز اقامتگاه بومگردی از اداره میراث فرهنگی شهرستان.
۹. برگزاری جشن آیینی «آتش سره»^۱ در بهمن ماه ۱۳۹۶ در چشم و استقبال گسترده آیین دوستان از شهرستان های مجاور و حضور چشمگیر روسای ادارات و نهادها در این مراسم.
۱۰. برگزاری تور یک روزه بومگردی چشم در قالب یک گروه ۷۵ نفری از علاقه مندان شهرستان سبزوار در اردیبهشت ۱۳۹۷.
۱۱. برگزاری مدام و مستمر بازارچه بومی محلی و عرضه و فروش توانمندی ها و محصولات زراعتی و دامی در ایام نوروز تابستان و محرم برای بازدیدکنندگان و مسافران.
۱۲. حضور فعال و موثر در نمایشگاه توانمندی های روستاییان و عشایر کشور در اسفند ماه ۱۳۹۶ در برج میلاد تهران.
۱۳. تهیه چندین مستند با محور بومگردی و گردشگری از روستا و پخش از شبکه استانی سیمای خراسان رضوی که آخرین آن در قالب برنامه دشت بهشت در ۱۸ اردیبهشت سال جاری از شبکه استانی پخش شد.
۱۴. حضور اعضای محترم انجمن علمی تاریخ اسلام شعبه سبزوار و اعضای هیئت علمی دانشکده الهیات دانشگاه حکیم سبزواری و بازدید از اماکن تاریخی و بافت سنتی روستا در اردیبهشت ماه سال ۱۳۹۷
۱۵. مرمت مسجد تاریخی چشم به همت اهالی و خیرین روستا به رسم میراث یاری با نظارت اداره کل میراث فرهنگی استان خراسان رضوی در سال ۱۴۰۰
۱۶. بهسازی و کف سازی کوچه های اطراف مسجد جامع روستا به رسم میراث یاری با نظارت اداره کل میراث فرهنگی استان خراسان رضوی در سال ۱۴۰۰

۵- نتیجه گیری

پژوهش حاضر به روشنی نشان می دهد که روستای چشم در استان خراسان رضوی، دارای بستر کالبدی و فکری لازم برای تبدیل شدن به یکی از مقاصد مطلوب گردشگری فرهنگی و بوم گردی در ایران است. در صورت رونق این فرایند، سرمایه های جلب شده از مسیر ورود و رونق گردشگری فرهنگی، افزون بر تاثیر مثبت خود در اقتصاد محلی این ناحیه، می تواند زمینه ای برای درک بهتر یکی از مناطق دارای معماری، طبیعت و فرهنگ شاخص شود و چرخه بازتولید سرمایه در خدمت این عناصر و تاثیر این عناصر در بازتولید مداوم سرمایه ناشی از حضور گردشگران، در نهایت به پایداری مطلوبی از توسعه در این ناحیه بیانجامد.

منابع

۱. بیهقی، ظهیر الدین ابوالحسن علی بن زید (۱۳۶۱)، تاریخ بیهق، با تصحیح و تعلیقات احمد بهمنیار، مقدمه علامه قزوینی، انتشارات کتابفروشی فروغی.
۲. پادشاه، محمد (۱۳۶۳)، فرهنگ آندراج، چاپ دوم، زیر نظر دبیر سیاقی، انتشارات کتابفروشی خیام.
۳. شریعتی، علی. (۱۳۴۹). کویر. مشهد: شرکت انتشار.
۴. عمید، حسن (۱۳۸۹)، فرهنگ فارسی عمید، سرپرست تألیف و ویرایش: فرهاد قربانزاده، تهران: اشجع، چاپ نخست.
۵. محمدی، محمود (۱۳۸۶)، فرهنگ اماکن و جغرافیای تاریخی بیهق (سبزوار)، سبزوار: نشر آژند، چاپ نخست.
۶. یاقوت حموی، شهاب الدین عبدالله یاقوت بن عبدالله (بی تا)، معجم البلدان، بیروت: دارصادر.

۱- روز پنجم بهمن که نخستین روز برپایی جشن های آتش است در روستاهای شهرستان داورزن به نام سره نام گذاری شده است. از این رو باید آیین «آتش سره» را به نام سبزوار بزرگ ثبت کرد و چون امروزه در جای دیگری برگزار نمی شود و خوشبختانه هم اکنون در روستای «چشم» شهرستان داورزن با شکوه هرچه بیش تر هر ساله در حال برگزاری است بایسته است برای ثبت این جشن نیاکانی در خراسان و با نام روستای چشم کوشش شود.